

D. BRAUND, *Greek Religion and Cults in the Black Sea region: goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era*, Cambridge University Press, 2018, 314 pp.

Авторот на оваа книга прави анализа на севкупната религија и култови во Црноморската област, со нагласка на Босфорското кралство, и како што истакнува издавачот, ова е прва книга со ваков опфат, од Автор кој е одличен зналец на Црноморската област (претходно има објавено три книги како и повеќе од 100 статии). Во оваа книга неговото внимание е сосредоточено на двете главни божици Артемида – Тауриска, Партенос, Ефешка и на Афродита – Уранија, Изида, почнувајќи од архајско сè до Византиско време, на нивното влијание и поврзаност со политиката како во рамките на Боспорското кралство така и со надворешниот свет. И за разлика од вообичаениот атеносцентричен пристап А-от тргнува од обратна насока истакнувајќи ги одразот и последиците од култовите на овие божици како врз античка Грција (Артемида во Аркадија, Ортија во Спарта, Афродита Уранија во Атина) така и во поголемот дел од Средоземноморието.

Книгата се состои од Предговор и Вовед, 6 поглавја, проследени со Библиографија (стр. 279-309) и показател (стр. 311-314).

Во предговорот (стр. IX-XIV) А-от укажува на недостигот на изучувања за оваа област особено во англофонската наука, во мотивацијата за своето истражување, им се заблагодарува за моралната поткрепа и помош на своите колеги, особено на соработниците на теренот, истакнувајќи го нивниот придонес во објавувањето на теренските истражувања и сознанија, иако на јазик што многумина не го читаат. Свесен е дека читателите посветени на националистичката програма ќе му најдат многу забелешки како на пр. за секогаш проблематичната транскрипција на топонимите, што тој ги дава во најчесто застапената форма во литературата, ја отфрла и се оградува од античката и современа опсесија со етничноста и опасната (зло)употреба на антиката за објаснување на сегашноста.

Во *Воведот* (стр. 1–14) насловен *Цели, Околности и Поврзаност*, А-от опширно го објаснува својот пристап. Една од целите е да докаже дека култовите во прв ред култот на Афродита (Уранија и Изида) во источниот и Артемида (Партенос и Ефешка) во западниот дел играле главна улога за идентитетот и опстојувањето на разноликото, во физичка и човечка смисла, Босфорско кралство и дека му обезбедиле место во Медитеранот, од Сирија и Египет на исток до Масалија и Magna Graecia на запад. Но иако составено претежно од не-грчко население, слично како и кралствата во Македонија и Тракија, ова кралство било гледано како грчко заради користењето на грчкиот јазик, календар, култови итн. Другата цел е да ја премести провалијата и да ги поврзе двете традиции во досегашното изучување на античкиот свет, источната и западната, воспоставени после Октомвриската револуција првенствено заради идеолошки, геополитички и јазични разлики што довело до изолираност и отуѓеност на универзитетските кругови. По распаѓањето на Советскиот сојуз ваквата цел е возможна, иако јазичните бариери сè уште ги има, особено во Англија. Понатаму објаснува дека ќе ја разгледува религијата, а не одделни божества, како што е вообичаено, во пошироките историски, општествено-политички и економски условности, и не само во дадената област, туку пошироко во античкиот свет. За таа цел ги користи наративните извори во оригинал, укажувајќи на неопходноста од знаење на класичните јазици што е запоставено со современата поделеност на историско-археолошки и лингвистички изучувања. Ја подвлекува и важноста на археолошките извори, и како целина и како поединечни наоди, за разбирање на религијскиот светоглед во Босфорската област. А-от се надева дека со неговиот пристап

од босфорска гледна точка, во анализата на овие две главни божици, ќе поттикне други истражувачи да излезат од нивниот медитерански „дом“ и да влезат во босфорскиот свет. Друга цел на А-от е да ги покаже придонесот на религијата за единството на Босфорското кралство, улогата на религијата во развојот на врските меѓу Босфорското кралство како со останатиот дел од Босфорет така и со медитеранскиот антички свет од Масалија и Рим до Сирија и Египет преку Атина, Спарта, Аргос, нивната меѓусебна испреплетеност и вклучувањето на историјата на Босфорот во Средоземноморската.

Во *првата глава* (стр. 15–60) расправа за идентитетот на Партенос, главната кримска божица, во грчкиот свет идентификувана како Артемида Таурополска, зашто божество со вакво име нема во стандардната хеленска религија, но не и на Крим каде го задржала локалниот идентитет и имала различни облици во областа и во текот на времето. А-от се обидува да открие кое тауроско божество се крие под името на Партенос и со вкрстено користење на пишаните извори, (наративни, митска традиција запишана од автори од многу подоцнежное време), епиграфските, нумизматичките и археолошките заклучува дека станува збор за Ифигенија од времето пред грчката колонизација и дека има две различни сфаќања за Партенос: локално – како Ифигенија и грчко – како Артемида, но и дека двете варијанти не биле непријателски туку прилагодливи. Така во Херсонес таа е заштитничка на градот, нејзиното име на натписите со заклетви е веднаш после имињата на основните природни сили – Зевс, Земјата и Сонцето, пред оние на Олимписките богови, зашто босфорската Партенос никогаш не станала грчко божество. За Грците на Крим, Партенос било војничко божество. Хелените, иако немале почит кон домородците, сепак воспоставувале врски со локалното население заради опстанок, а добра подлога за тоа биле митовите за Ифигенија и Орест во Таурида, што довело до културна осмоза. Со комбинација на археолошките и митолошките извори ги лоцира култните места на Божицата. Името на *Murgescium* – Мравји рид го објаснува со помош на митовите (метаморфоза на мравките во луѓе), укажува на митската традиција за Мирмидонци од Ајгина (Страбон, VIII, 6), на врските во време на Персиските војни – ајгинските бродови носеле жито од кримската област (Херодот, VII, 147) и на приказот на мравки на монети на Ајгина. Ги анализира врската на Партенос / Ифигенија со Ахил и култот на Ахил на Крим чии следбеници во времето на Тројанската војна биле Мирмидонците, во традицијата прикажан како Скит (Алкеј, Лав Дјакон), што било олеснето со неговото дивјачко однесување со телото на Хектор. Врз основа на археолошките извори ги бара култните места на Партенос и покажува дека тоа биле нимфеоните.

Во *втората глава*, (стр. 61–95) ги анализира сведоштвата за култот на кримската Партенос во Грција, Анадолија и Средоземјето. Притоа се осврнува на грчката колонизација и на хеленоцентричноста во зачуваните извори, забележувајќи дека најстарата историја на грчките колонии е многу помалку епска и хеленска отколку што ја прикажуваат Хелените и дека негрчкиот придонес е значаен (што се гледа и од локалната керамика во грчките колонии). Според идеологијата на грчките колонизатори варварството е дојдено од надвор, жртвувањето на луѓе е преземено од Крим со цел да се ублажат задржаните варварски обичаи, но со префинета анализа на зачуваните драми и трагедии (главно од Еврипид, Софокле), покажува дека такви жртви имало и кај Хелените, дека ваквите жртвувања кај „варварските“ народи биле од побожност, дека тие ги почитувале добрите дела кај непријателот и дека за разлика од Хелените, за нив главен елемент не била националноста, туку универзалните вредности – пријателството на Орест со Пилад (Лукијан, *Toxaris*, 5-6). Старата човечка жртва во Хелада била заменета со пуштање крв во култот на Артемида (Брауронска, Ортија): камшикување на ефеби во Атина, на млади Спартијати, (Паусанија, III, 16), во „присуство“ на Божицата т.е. пред нејзината статуа или дрвената биста, *xoanon*, што

Орест ја украде во Таурида, а Атина, Спарта, Кападокијците (митот за Орест кој изградил храм за Ифигенија во Комана), Лидијците и др., се фалеле дека се наоѓа кај нив. Сличен обред има во култот на Ма-Белона во Италија, чии фанатични следбеници биле дојдени од Кападокија, при што свештениците се самокамшикувале, а култот на (скитската) Дијана кај Ариџи на Немејското езеро според традицијата бил тауриски (Страбон, V, 3, 12), зашто ритуал на човечка жртва бил одбивен за римскиот рационален дух. Со анализа на зачуваните податоци покажува дека во култот на кримската Партенос нема ритуал на човечка жртва (грчките колонисти би знаеле за тоа) туку убивање на заробените непријатели (Херодот, IV, 103) и дека таа вообразба била направена од Хелените, кои ја поврзале приказната за Ифигенија на ахајските морепловци (Одисеја) со насилничкото однесување на Тауријците во планинскиот дел на Крим т.е. убивањето на непријатели, во прв ред на Грци, што не е помалку насилничко од постапката на Ахил со телото на Хектор и жртвувањето на 12 тројански момчиња на гробот на Патрокле (Илијада, XXIII, 175). Така еден стар ахајски обичај бил прикажан како тауриски – варварски и искористен како изговор и оправдување за човечката жртва и крвните ритуали практикувани во Атина, Спарта итн. Во медитеранските локални традиции, од Италија сè до Блискиот Исток, човечката жртва, ритуалот наводно донесен од далеку, од Таурида, и практикуван во далечно време (Тројанската војна), бил заменет со ритуал на пуштање човечка крв преку грцизираниот мит на Орест, Ифигенија и Тауријците. Со тоа се оправдувал и објаснувал варварскиот обичај кај Хелените и се покажувала супериорноста на хеленската култура наспроти варварството.

Третата глава (стр. 96–133) е посветена на култот на Артемида Ефешка во Босфорското кралство. Нејзиниот култ во Ефес, и храмот, едно од седумте светски чуда, е постар од доаѓањето на Грците (Страбон, Паусанија). Во почетокот се осврнува на необичната иконографија: статичниот став на телото што потсетува на архајските курси и е знак за староста на култот, како и топчестите апликации во горниот дел од телото за што до ден денес нема согласност. Иако е отфрлено мислењето дека се прикажани гради (нема брадавици, а во М. Азија така се прикажувал и Севс Лабрандос), сепак овој елемент останува нејасен – можеби воловски тестиси, дотолку повеќе што во Пантикапеј е најдена статуетка со приказ на воловска глава, иако во изворите нема податоци за улога на волот во култот. Освен иконографијата има и други нејаснотии за Божицата, како што е причината за ширењето на нејзиниот култ во Медитеранот од архајско време, и нејзината застапеност во Босфорското кралство. За тоа нема зачуван запис во пишаните извори но затоа Божицата е посведочена на четири посвети од IV век ст.е. За жал сите се фрагментирани, а од посветата со статуа најден е само постаментот со натписот. Затоа А-от му посветува особено внимание на еден бронзен предмет, со посвета на Артемида Ефешка, VI век ст. е., всушност рачка од цедилка типична во Етрурија, а не дел од трипод, како што се мислело порано. Со внимателна анализа на секој детал покажува дека станува збор за стилизиран приказ на Божицата и се обидува да открие кога и како овој предмет стигнал во Пантикапеј и дали на акрополата имало храм на Божицата, што за жал не може со сигурност да се тврди, иако во испревртениот археолошки слој има делови од градба, дотолку повеќе што вакви предмети лесно се пренесувале и можно е да бил донесен во подоцнежното време. Реткото и необично име на дедикантот – Сон, посведочено во Кирена како и етрурските бронзи најдени на Родос се веројатни показатели за трасата. Другата хипотеза ја гради врз основа на прашањето за можна колонизација од Ефес, за што нема податоци во пишаните извори. Со анализа на податокот на Страбон (IV, 1.4) за формирање на фокејската колонија Масалија ја покажува улогата на Артемида Ефешка во процесот на колонизација и нејзиното ширење без директна вмешаност на Ефес, напреден град што немал потреба од иселување на жителите, ниту притисок од

негрчкото население како во случајот со фокејската присилна преселба. Научниците по правило, како причина за грчката колонизација ја даваат присилбата, претпоставеното непријателство меѓу Хелените и домородците, иако во изворите нема докази за такво нешто, и тоа е резултат на хеленофилјата и хеленоцентризмот во науката. Патем речено главна причина за колонизацијата е социјално-економска: нерамномерна распределба на расположливата земја, или пак суштински недостиг на земја. Во Масалија бил изграден храм на Артемида Ефешка поради пророштвото дека Фокејците треба да земат водач од храмот на Божицата во Ефес, каде што жена по име Аристархе, им кажала дека на сон добила инструкции од Божицата да го земе нејзиниот свет лик – *xoanon* и да тргне со нив. Потоа ја назначиле за свештеничка во храмот на колонијата и тоа го повторувале во сите нивни колонии пренесувајќи го ликот на Божицата, но можело да биде и свет предмет, со цел востановување на нејзиниот култ – *aphidruma*. Овој податок А-от го користи за да ја спореди со Ифигенија која го зела ликот на Артемида од Таурида за да го однесе во егејскиот дел од грчкиот свет – Атика, при што востановила култ во Браурон. Ова е убав пример за хеленскиот ксенотеизам – преземањето на туѓи култови, од египетски култови (Херодот, II), наваму, особено во хеленистичко време. Масалискиот пример покажува дека ширењето на култот на Божицата не било поврзано со колонизаторска дејност на Ефес, туку со нејзината натприродна моќ. Поединечните наоди со име на Божицата на Крим почнувајќи од споменатата бронзена рачка, керамички фрагменти во Керкинитис, V век ст.е., теракоти на Божицата во Олбија, до бронзената ламба најдена во Молдавија но со веројатно потекло како и претходните, А-от ги објаснува со доселувања на поединци главно од Јонија кои се ставале под заштита на Големата и моќна божица, различна од другите варијанти на Артемида во грчкиот свет. Според Паусанија пак, угледот на храмот и на градот биле причина за ширење на нејзиниот култ (IV, 31.8): „сите градови како и поединци Ефешанката ја чествувале најмногу од сите богови, заради староста на храмот и славата на Амазонките кои и поставиле статуа, како и заради големината на храмот, сјајот на Ефес и угледот на Божицата.“ Таков е случајот на Ксенофонт, кој со десетинка од пленот од походот на Кир со 10.000 грчки наемници, во Скилунт крај Олимпија купил имот, каде во сличен амбиент и топографија, изградил храм на Божицата, помала реплика на оној во Ефес, и со десетина од приходот секоја година давал годишна жртва на Божицата (Ксенофонт, *Anab.*, V, 3.) Ова е најцелосен опис на култното чествување на Божицата и очигледно бил направен според организацискиот култен образец на прототипот во Ефес. Ова е пример за меѓукултурната улога на Божицата и кај хеленското и не-хеленското население дури и тогаш кога нивните односи биле деградирани. А-от се прашува за причините за хијатусот во наодите на Крим меѓу VI и IV век ст. ера, како и по IV век, додека во другите области нејзиниот култ цути. Овој чуден недостиг може да се должи на случајноста на наодите, а одговорот може да го дадат само новите ископувања. Треба да се укаже дека во тоа време овде се јавува култот на Изида, што е тема на

четвртата глава (стр. 134–186). А-от надолго расправа за сите варијанти на Изида и нивното изедначување со различни божици во хеленската религија (Херодот, II, 56) укажувајќи дека изедначувањето не е доследно во целост, заради сложениот поливалентен карактер на Божицата, впрочем како и на политеизмот во целост. Затоа Изида била и Деметра и Афродита, Изида-Хатор била аргивската Ијо, и т.н. Диодор (I, 29) пак, зборува за грчкото присвојување на египетските божества (Персеј, Херакле, Ијо) за што Грците развиле свои митови како би го поткрепиле тоа. Така фараонот Амасис испратил дарови во храмот на Атена во Линдос, што според традицијата бил втемелен од керките на Данај кои бегале од синовите на Ајгипт (Херодот, II, 182). Економско-политичките и религиозните односи во т.н. херојско време се одразени со меѓународна генеалогичка за Египјани-

те, Арабјаните, Фојникијците, Либијците, и тн. создадена од семејството на Ијо, ќерка на Инахид (Хеснод, *Каталогот на жените*). Митот за талкањето на Ијо, преобразена во крава за заштита од љубоморна Хера, го води до Крим и Босфорот (Кравји премин) каде се сретнала со окованиот Прометеј кој ја советувал за опасностите на патот и детално ѝ го прикажал. Авторот тоа го користи за анализа на грчкото сфаќање за географијата и народите во време на атинското присуство (2/2 на V век ст.е.) во овој, за нив, нецивилизиран дел од светот. Врските на Крим со Египет ги анализира врз основа на ретките податоци за Озирис, брат-сопруг на Изидата. Тоа се митот за Озирис кој ја изорал земјата со два впрегнати волови и според тоа бил наречен народот – Тауријците (Steph. Byz., s.v. *Taurike*); поветата на Сарапис, Изидата и Анубис, 250 год. ст.е., а упатува и на етничкиот *Boosporanoi* користен во римско време, што сè заедно според А-от укажува на поврзаноста на култот на Ијо и Инахидите (Озирис, Херакле) со владетелите на Босфорското кралство, за кои на натпис од I век н. е. (CIRB, 958) во чест на Котис I, се вели дека го носеле скептарот на Инахидите. Тука е и традицијата за носење на статуата на Сарапис од Синопе во Александрија – и дотолку е неочигледно што нема натписи и ликови на Изидата и на Сарапис во рамки на Боспорското кралство, но затоа е најдена фреска во една мала одаја во Нумфајонот над пристаништето кај Пантикапеј. На клунот од триремата испишано е името на Изидата и прикажана фигура на Диоскур – заштитник на морепловците, а на ѕидовите повеќе графити датирани во доцна III век ст. е. А-от ги критикува толкувањата дека е прикажана трирема на египетски делгати направена со споредба на египетскиот трговски брод (Лукијан, Брод или Желби) и со анализа на податокот кај Апулеј (*Metamorphoses* II, 1-12) за празникот *Navigum / Ploiaphesia*, кога на почетокот на пловната сезона се посветувал нов брод, фреската ја поврзува со поморството и морнарскиот белег на Изидата (Пелгија). Застапеноста на Изидата ја докажува со анализа на трагите од култот (натписи, статуетки, фигурици, светилки, монети) во соседството на Босфорското кралство и со нивните дипломатски и трговски врски со првите Птолемаиди сè до римско време (платеници посведочени на натпис од Фајум – двајца Босфорјани, босфорски коњаници во војската). Со анализа на податокот од Лондонскиот папирус, за босфорските пратеници и на верските, *theoroi*, од Аргос ја открива причината за нивното доаѓање во Фајум, 254 год. ст. е., а тоа било учество на празникот Птолемаја востановен од Птолемај II. Нивното заедничко патување до градот Птолемаида, и митската традиција за Ијо во Аргос на Крим, но не и во Босфорското кралство, го користи за да го покаже изедначувањето на Ијо со Изидата, нарекувана Инахидска. Притоа, во спекулацијата дека оние од Аргос дошле поради култот на Арсинос, сестра и жена на Птолемај II, сосема ја запоставува македонската димензија т.е. македонското потекло на Птолемаидите. Поврзувањето со Ијо е натегнато зашто нема елементи за сродство на Ијо со Арсинос, па тоа го прави преку аргоскиот Херакле, што не е убедливо. Имено, во политеистичката религија божествата имаат повеќе лица, та Херакле кај Македонците бил почитуван како божество, а не како херој, и не може да се изедначи со аргоскиот Херакле. А како што недвосмислено пишува Паусанија (V, 20), Птолемаидите „љубеле да се нарекуваат Македонци, што всушност и биле“.

Петтата глава (стр. 187–255) е посветена на Афродита посведочена во босфорската епиграфика, господарка на Апатурион – сè уште нелокализирано светилиште кај Фанагорија, со епитет Апатурија, истоимен со заливот, инаку непосведочен епитет, при што го побива мислењето дека тоа е скитски топоним. Почнува со приказ на нејзините многузачни аспекти (Уранија, Пандемос, Наукратис), се обидува да го утврди потеклото – локално или увезено. Потоа се задржува на ширењето на нејзиниот култ во грчкиот свет (нејзиното, источно-асирско потекло, *Astarte*, сириска Афродита, е врзано со плодноста, Паусанија, I, 14; Херодот, I, 105); на врските со другите божества (Хефајстион, Аполон, Херакле,

Гигантите, Арес) и на патот на култот до Босфорот при што покажува дека не е резултат на колонизацијата, туку дека е многу постар, а дека божицата ја одобрила и поддржала колонизацијата – вообичаена идеологија на грчките колонисти. Војничкиот лик на Божицата (прикажана со оружје) се должи на нејзината моќ произлезена од Небото (Уранија), а оттаму улогата за зачувување на космичкиот ред (борбата со земските Гиганти, мит за борба меѓу космосот и хаосот). Хомерскиот Зевс ја повикува да им го препушти бојното поле на Атена и Арес, што ја покажува поливалентноста на божицата. Локалните митови ја одразуваат поврзаноста со географијата и го покажуваат негрчкото влијание јасно одразено во локалните особености, иако признава дека потеклото на култот останува нејасно. Натписи на Афродита Уранија освен на азиската страна од Босфорот, на европската страна досега се најдени само во Пантикапеј каде само еден е со епитет Апатурија, но според посветите од членовите на локалната династија сè до римско време, како и женската глава на монетите од времена Принципатот, што ја толкува како Афродита Уранија, очигледно имала клучна улога за добросостојбата на кралството во секој поглед.

Во *шестата глава* (стр. 256–278) ги сумира резултатите од анализата во претходните глави, укажувајќи дека локалната, наизглед грчка култура не била напосто произлезена од постоечката грчка, но нагласува дека него повеќе го интересира како се практикувал култот отколку потеклото. Во таа смисла го минимизира податокот на Херодот за негрчкото потекло на локалните култови чија цел, според него, била да се отфрли срамот од барбарскиот крвен ритуал, иако признава дека овие култови можеле да бидат предгрчки, и дека имало силни локални елементи чие влијание било тешко да се разјасни зашто Грците ги присвојувале (за преживување во туѓите средини) вклопувајќи ги во нивната колонијална историја. Но сепак нам, како на научници, тоа не ни два право да ја прифатиме оваа грчката идеологија како точна. Обидот да се разлучи грчкото од локалното – скитско го цени како неуверливо и регресивно, што е моден тренд во западната историографија особено кога станува збор за „незападните“ историографии иако таквиот пристап е застапен и во западната наука, но таму ниту се отфрла ниту се критикува. Притоа признава дека нашите знаења за религијата се мошне непотполни, и тврди дека е невозможно да се утврдат разликите дури и со помош на археологијата што е престрого. Имено, иако грчките обрасци биле еден вид прифатен моден тренд, сепак иконографијата на божествата главно ја знаеме благодарение на ликовните прикази што се откриваат со археолошките ископувања како и култните места чија местоположба јасно ја покажува стретигијата и политиката на локалната власт. Авторот посветува цело поглавје на богатиот гроб бр. 1 од Болшаја Близница за да го побие раширеното мислење дека е гроб на свештеничка и да покаже дека станува збор за богато покопување според грчки модел. Сепак речиси сите гробни наоди се во прилог на свештеничка, но проблемот е во тоа што на златните апликации се прикажани различни женски божества и ликови (Деметра, Кора, Нередици, Тетида), а Херакле и Дионис на керамички сад - пелике, што ги толкува како желба да се покажат женските доблести на покојната, а машките пак би го одразувале задгробниот живот и вербата во бесмртност (Херакле). Дури и калатусот на нејзината глава го толкува како женски симбол користејќи ги аналогиите од надгробните споменици, но тоа е неприфатливо зашто калатус во облик на корпа за волна, на спомениците е ознака на економската дејност, а кога е на главата на покојна не може да биде ништо друго освен статусен симбол. Ова дотолку повеќе што е украсен со златни апликации (Амазонки во борба со грифини), а дел од него веројатно биле и висулките најдени крај слепоочниците (со приказ на морските нимфи – Неридите, сестрите на Тетида) и двата мотиви од прегрчката колонизација. Свесен за хипотетичноста на толкувањето на крајот остава можност дека покојната можеби учествувала во ритуалите на светилиштето во Апатурион, дури

и да била свештеничка во некоја фаза. Неможноста светилиштето во Апатурион да биде поврзано со едно определено божество покажува дека локалната религија се разликувала од грчката и дека критиката дури и „отпорот“ од западните изучувачи за обидите од страна на домашните стручњаци да се уточни локално, се резултат на предрасуди за локалниот „национализам“. Можно е овие ликовни прикази во грчки стил – преку различни грчки божества – да ги искажуваат својствата на некое локално поливалентно божество. Главата ја завршува со поглавје за општествениот и политичкиот поредок со повторување на претходните заклучоци за улогата на религијата во одржување на поредокот.

Со интердисциплинарен пристап и со поврзување на најмали и наизглед неважни детали од сите видови на извори Авторот гради слика, честопати спекулативна, за култовите на женските божества, што секако ќе биде предизвик за понатамошни размислувања на овие заплеткана тематика. Да заклучиме со забелешка дека со оглед на честите географски екскурси што ги прави Ав. недостасува карта на овој, за многумина не толку близок регион, и дека еден подетален показател би го олеснил изнаоѓањето на богатите и корисни информации во оваа исклучително содржајна книга.

Наде Проєва